

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2021.16.245746>

УДК 930:911.3(477-04)

THE FRONTIER AND IT'S COMPONENTS IN HISTORICAL GEOGRAPHY OF UKRAINE

Viktoria Nikichuk

Post-graduate student
of the Department of History of
Ukraine
Odesa I. I. Mechnikov National
University
2, Dvoryanska Str., Odesa, 65082,
Ukraine
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2761-0223>
E-mail: vnichuk@ukr.net

Citation: Nikichuk, V. (2021) The Frontier and it's components in historical geography of Ukraine. *Chornomors'ka mynuvshyna*, vol. 16, pp. 113–118.

Submitted: 14.09.2021



Annotation

The purpose of the article is to define the concept of the frontier and its components in the historical geography of Ukraine. The concept of FJ Turner's frontier was substantiated in the researches of Ukrainian historians M. Hrushevskiy, S. Rudnytsky, and J. Dashkevych. The source base of the study consists of scientific and cartographic works of historians and geographers. Several aspects of the spatial representation of the frontier are considered – directly in the name "Ukraine", which was identified with the peripheral land and as an integral part of the Ukrainian lands – the Black Sea, the Wild Field, Sloboda Ukraine. It is established that the concept of the frontier as a border or border strip can be considered in the context of the problems of historical geography, and the Ukrainian lands are at the intersection of different border contact zones. The frontier plays a significant role in shaping the ethnic composition of the population, as the contact zone of different ethnic groups is usually formed in such frontline or border areas. A peculiar phenomenon in the context of this concept is part of the Southern Ukrainian territory – Budjak. The opinion is substantiated that the majority of the Ukrainian territory is considered to be a zone of continuous historical-geographical and chronological frontier.

Key words: Frontier, historical geography, Great Steppe Border, Budjak, Ukraine, M. Hrushevskiy, S. Rudnytsky, J. Dashkevych.

ФРОНТИР ТА ЙОГО СКЛАДОВІ В ІСТОРИЧНІЙ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ

Вікторія Нікічук

Аспірантка кафедри історії України
Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова
Вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082,
Україна
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2761-0223>
E-mail: vnichuk@ukr.net

Цитування: Нікічук В. Фронтір та його складові в історичній географії України. *Чорноморська минувшина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за. ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2021. Вип. 16. С. 113–118.

Отримано: 14.09.2021 р.

Анотація

Мета статті – визначити поняття «фронтір» та його складових в історичній географії України. Концепція фронтиру Ф. Дж. Тернера знайшла обґрунтування і в дослідженнях таких українських істориків, як М. Грушевський, С. Рудницький, Я. Дашкевич. Джерельну базу дослідження складають наукові та картографічні праці історико-географів. Розглянуто декілька аспектів просторового уявлення про фронтір – безпосередньо в назві «Україна», що ототожнювалася з окраїнною землею та як складова частина українських земель – Чорного моря, Дикого поля, Слобідської України. Встановлено, що поняття фронтиру як кордону або прикордонної смуги може розглядатися і в контексті проблем історичної географії, а українські землі знаходяться на перетині різних прикордонних контактних зон. Фронтір відіграє значну роль у формуванні етнічного складу населення, оскільки власне

на таких прифронтових або прикордонних зонах зазвичай формується контактна зона різних етнічних груп. Своєрідним феноменом у контексті даного поняття є частина південноукраїнської території – Буджак. Обґрунтовано думку, що більшість української території вважається зоною суцільного історико-географічного та хронологічного фронтиру.

Ключові слова: фронтір, історична географія, Великий степовий кордон, Дике поле, Буджак, Україна, М. Грушевський, С. Рудницький, Я. Дашкевич.

I. Постановка проблеми

Проблематика теорії «фронтиру» на сьогодні досить актуальна тема оскільки простежується на перетині проблемних питань географії та гуманітарних дисциплін, у тому числі історії, історичної географії. Історична географія конкретизує в просторових координатах уявлення про історичний процес, пов'язуючи останній з певними територіями. І одним із напрямків історичної географії як спеціальної історичної дисципліни є історична політична географія, дослідження якої направлені на встановлення та трансформацію державних та адміністративних кордонів, визначення регіональних центрів, тощо. Тому поняття “фронтір” як кордону або прикордонної смуги має розглядатися і в контексті проблем історичної географії України. Метою даної статті є визначити поняття фронтиру та його складових в історичній географії України.

Пограниччя визначається, перш за все, своїм географічним положенням, являючи собою контактну зону між різними природними зонами або різними народами. Ця концепція була вперше розглянута американським істориком Ф. Дж. Тернером наприкінці ХІХ ст. щодо історії освоєння порожніх просторів американського континенту та впливу цих подій на формування державотворчих та націєтворчих процесів. У подальшому ця теорія досліджувалась істориками інших країн. Відповідно до теорії фронтиру на європейському континенті розглядалася схожа контактна зона – Великий Кордон між Заходом і Сходом. В історичній науці ця тема неодноразово ставала предметом досліджень українськими істориками у різні часи – М. Грушевським, С. Рудницьким, Д. Яворницьким та ін. [2]. Проте значний внесок у розроблення саме теоретичної бази поняття “фронтиру” наприкінці 80-х рр. зробив Я. Дашкевич. Проблематика “Великого кордону” посідала вагомe місце у сходознавчій спадщині історика. Я. Дашкевич наголошував на “рухливості українських кордонів” та визначав його феномен – козацтво. Історик розробляв теорію щодо Великого кордону, вписуючи в його тяглість територію України. Я. Дашкевич обґрунтовував думку щодо знаходження українських земель в минулому на перетині різних природних та антропогенних кордонів, зокрема вчений виділяв декілька таких кордонів: біологічний (екологічний) – між степом і лісом, гідрографічний – європейський вододіл між Чорним і Балтійським морями, соціально-економічний – кочовий спосіб життя та осілий, етноконфесійний – християнство та мусульманство, етнокультурний – культура Заходу і Сходу. І саме виходячи з такої сукупності кордонів Я. Дашкевич додавав ще й походження саме назви “Україна”, яка замінила стародавню назву “Русь” і є не що інше, як втілення Великого кордону: Україна – край, країна, окраїна, окраїна одного світу, протиставленого іншому [8].

Звичайно, що вивчення цієї теми посилюється для українських територій, адже чи не вся територія України та її історія може вважатися зоною суцільного історико-географічного та хронологічного фронтиру. Історик С. Леп'явко, на відміну від Я. Дашкевича, підтверджує думку про утворення Великого степового кордону. Історик вказує на те, що лінія Великого Кордону, зокрема в Північному Причорномор'ї накладалася на споконвічний степовий кордон. І відповідно прилеглі до нього території являли собою широку смугу “земель на кордоні”, “країн на кордоні”. Якщо для більшості європейських держав турецький фактор поступово втратив значення, або залишився інструментом дипломатичних інтриг, то для народів на Великому кордоні він залишився визначальним не тільки в політичній, але й в усіх інших сферах життя суспільства. На думку історика, українські землі перебували на передовому краю цього кордону і з ХVІ ст. та певною конфронтацією цих земель у подальшому [10]. Звертається до тематики приналежності українських земель історик Т. Чухліб, який в одній зі своїх статей досліджує вживання політико-ідентифікаційних словосполучень “сторона

України”, “тогочасна Україна” тощо. Історик стверджує, що подібні терміни у XVII ст. відображалися у межах дипломатичної переписки європейських держав [15].

II. “Україна” – межова земля, пограниччя

В даній статті розглядається декілька аспектів просторового уявлення про фронтір. По-перше, поняття «Україна» репрезентується терміном фронтір, оскільки з самого початку свого існування, ще з часів Київської Русі, ототожнювалася з окраїнною землею. Крім того, репрезентація фронтіру знаходила своє відображення як у наукових працях істориків, так і в картографічних творах. Вже на початку XX ст. українські історики трактували поняття фронтіру власне й у назві “Україна” – межова земля, пограниччя. Одним із таких був географ та геополітик С. Рудницький, який вбачав особливість географічного положення саме у її «окраїнності». На думку геополітика, Україна стала певним кордоном між середземноморським та середньоазійським світом [13, с. 116].

Такої ж думки додержувався й історик М. Грушевський, який вказував на “Стара ця назва “Україна”, “український”, яка вживалась в староруський період в загальному значенні означала пограничну територію, а в XVI в. використовувалась в додатку до середнього Подніпров’я, що з кінцем XV в. стало небезпечним через регулярні татарські набіги, і саме ця територія виступає пограниччям. І набирає особливого значення з XVII в., коли східна Україна стає центром і представницею нового українського життя і в різкій антитезі суспільно-політичному і національному устрою Польської держави уособлює в собі бажання, мрії і надії сучасної України” [4].

По-друге, поняття фронтіру розглядається істориками як складова частина українських земель – Чорного моря, Дикого поля, Слобідської України тощо.

У свій час контактною зоною і певним фронтіром було Чорне море зі зрозумілих геополітичних причин. Тому не дивно, що у різні часи всі державні утворення на українських землях закономірно прагнули встановити контроль над північним узбережжям Чорного моря. Перебіг історичних подій змушував українців увійти у сферу чорноморських зв’язків і впливів, того, що М. Грушевський означив висловом “чорноморська орієнтація” [11]. На його думку, “історичні умови життя орієнтували Україну на Захід. Географічні орієнтували й орієнтують на Південь, на Чорне море... Коли обставини тому сприяли, Україна йшла до того, щоб широко заволодіти чорноморським узбережжям і стати тут міцною ногою” [6]. Власне тому історики представляли Україну вже у контексті контактної зони в політичному аспекті.

III. Контактні фронтірні зони – Дике Поле, Чорне море, Буджак

Проте, як територію України загалом, так і окремі її регіони можна характеризувати як окреме прикордоння, де яскравим прикладом цього виступає регіон Дикого поля. Навіть виходячи зі словникового трактування поняття “фронтір”, що є широкою смугою незалюднених земель, яку тривалий час не в змозі поставити під свій надійний контроль жодне із суспільств, розташованих по обидва її сторони, чітко вписується в уявлення про регіон Дикого поля. Відмінністю фронтіру від звичайного державного кордону може слугувати власне відсутність чіткого розмежування – ліній демаркації та делімітацій. У більшості випадків територіальні межі фронтіру досить умовні та складаються стихійно, а відтак і можуть динамічно змінюватися в залежності від балансу сил спільнот, що його оточують. Зазвичай під фронтіром також розуміють контактну зону культур, цивілізацій тощо [2, с. 335]. Дійсно, поняття фронтір включає у своє трактування і не тільки територіальну приналежність, а й контактну зону в контексті колонізаційних процесів, освоєння раніше незаселених територій, що у будь-якому випадку призводить до певних асиміляційних процесів у сусідніх народів.

Дике поле як регіон в загальному своєму розумінні чітко вписується в поняття саме такої контактної прифронтірової зони, оскільки є традиційною назвою чорноморських степів у XVI–XVII ст. В історичному зрізі цей регіон оточував Русь-Україну з півдня, в добу середньовіччя

жодна сусідня держава не контролювала його повністю. І тільки з появою такого явища як козацтво, можна говорити про початки освоєння та колонізацію в подальшому цього краю.

Про особливість цього краю вказував і історик М. Грушевський у своїй “Історії України-Руси”, наголошуючи на неконтрольованому прикордонні, що починалося з поріччя середнього Дністра. “Тут цікаво звернути увагу на окраїну Руської держави XI-XIII ст., де за тим починався степ, “поле”, що жило вже в зовсім інших обставинах, зовсім поза впливом руського державного життя, або тільки в слабшій залежності від нього”, – зазначав вчений [5].

На думку С. Рудницького, географічне положення нашої країни “є найважливішим природописним елементом у політичному житті України від найдавніших часів”. Він ділить українські землі на три групи: центральні, пограничні та українські колонії в Євразії. Як контактну зону або пограничну він визначає причорноморські степи, вказуючи і на каталізатора політично-географічних відносин – татар. Геополітик окреслював цей регіон, що розділяв турецько-татарські території від польсько-литовських і московських “окраїн”, який в подальшому і став регіоном оселення українського козацтва. Крім того, вчений наголошував, що цей регіон мав важливе політичне значення, називаючи козацтво продуктом нещасливого політико-географічного положення України, С. Рудницький наголошував на ролі в даному контексті козацтва. Саме козацтву вдалося витворити тут самостійну сильну політично-військову організацію. А з кінця XVIII ст. упадок татарської держави призвів до колонізаційних процесів і збільшення української національної території аж до берегів Чорного моря [14].

Історик та козакознавець Д. Яворницький дотримується думки про освоєння козаками степів «стали самочинно селитися біля ріки Дніпра, нижче порогів, у пустих місцях і диких полях». Крім того дослідник чітко окреслив кордони напередодні падіння Січі кордони Вольностей запорозьких козаків визначалися так. Від річки Бахмут нижче “старої” Української лінії, спорудженої 1733 р., яка тягнулася від гирла Орелі до верхів’я Сіверського Дінця, до ріки Південний Буг, завдовжки 600 верст, від гирла Берди до “старої” Української лінії, завдовжки 350 верст; на сході з землею Війська Донського; на півдні й заході турецькими землями – Очаковом і Кримом, а навпроти Кубані – по Азовське море [16, с. 596].

Власне із освоєння козацтвом степових просторів аж до Чорного моря поняття Дикого поля поступово виходить із вжитку, що знаходило своє відображення і в картографічному аспекті. У наукових розвідках А. Байцара досліджується відображення Дикого поля на картах голандських, французьких та німецьких картографів протягом XVII – XVIII ст. Історик зазначає, що саме голландський картограф Ісаак Масса ввів до європейської науки українську назву південних придніпровських степів «Дике поле», яку на картах почали позначати як “Dikoia Pole”. Проте, детально дослідивши карту, можна помітити певну зміщеність регіону, оскільки на карті московська Рязанщина показана як Osgaina, на південь від якої знаходиться Dikoia Pole (Дике Поле) [1].

Так вже на початку XX ст. М. Грушевський у своїй карті, що була вміщена у “Коротку історію України” подав українські етнічні землі, проте підписав регіон як Чорноморський низ [7]. Геополітик та картограф С. Рудницький у своїй “Етнографічній оглядовій карті України” також вказує на Chem Sarogogebiet [12, с. 46]. Так власне на початку XX ст. на українських картах Причорномор’я або Південь українських земель входить до наукового вжитку та означає у своєму значенні власне ті ж території, що й Дике поле.

Фронтір відіграє значну роль у формуванні етнічного складу населення, оскільки власне на таких прифронтових або прикордонних зонах зазвичай формується контактна зона різних етнічних груп. Своєрідним феноменом у контексті даного поняття є частина південно-української території – Буджак. Власне у самій назві вже закладено, у перекладі з турецького, поняття “прикордонний” або “кут”. Вже на початку XIX ст. на цій території відбувалися активні міграційні процеси, зокрема масове переселення болгарського населення з правого на лівий берег Дунаю, внаслідок чого болгарини стали найчисленнішим етносом на півдні України, зокрема у Буджаку. У цей самий час починають створюватися етнічні карти території Російської імперії, де зображувалися особливості розселення різних етнічних груп, у тому

числі і болгарського населення. Досить часто на картах його зображували як окрему етнічну спільноту. Одну із перших етнічних карт, де автор звернувся до картографічного відображення етнічного населення був П. Кеппен, один із засновників Російського географічного товариства. Його “Етнографічна карта Європейської Росії” (1851 р.) була частиною більш значного “Етнографічного атласу Європейської Росії” (1848 р.) [9]. Це перша в Росії карта етнічного складу держави «за ознакою “племінної приналежності”». На карті показано ареали розселення 38 етносів та етнічних груп, у тому числі зазначені і “болгари”. Згідно з картою значна кількість болгарського населення проживала на території Аккерманського повіту Бессарабської губернії. Також можна зустріти незначну кількість болгар на території сучасної Запорізької області України. Тим самим карта дає чітко зрозуміти заселеність краю й іншими етнічними групами, що в подальшому і є підтвердженням утворення контактних зон.

Отже, поняття “фронтір” вперше запропоновано американським істориком Дж. Тернером наприкінці XIX ст. швидко ввійшло до вжитку українських істориків для дослідження українських земель. Українські історики вказували на те, що фронтір відображено вже безпосередньо у назві “Україна”, що означає окраїна. Інші українські землі – Чорне море, Дике поле, Слобідська Україна, Буджак постійно перебувають на перетині декількох контактних зон, що обумовлено їх територіальним розміщенням. А історія українського козацтва є історією фронтірної та прикордонної спільноти, яка яскраво вписується в дослідження історичної географії. Отже, фронтір є невід’ємною складовою історичної географії, оскільки за означенням передбачає дослідження територіальних та етнічних аспектів у певному проміжку часу.

Джерела та література:

1. Байцар А. Назви “Окраїна” та “Дике поле” на картах голландського картографа Ісаака Маса (перша пол. XVII ст.). URL: <http://baitsar.blogspot.com/2018/01/xvii.html> (дата звернення: 11.09.2021).
2. Брехуненко В. Фронтір. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2013. Т. 10. С. 335.
3. Водотика Т. Теорія фронтіру та її пізнавальні можливості у контексті історичної регіоналістики. *Регіональна історія України*. 2012. Вип. 6. С. 101–114.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. 3-є вид. Київ, 1913. Т. 1. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur1.htm> (дата звернення: 11.09.2021).
5. Грушевський М. Історія України-Руси. 2-є вид. Львів, 1905. Т. 2. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur2.htm> (дата звернення: 11.09.2021).
6. Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії. Київ, 1918. 120 с.
7. Грушевський М. Українські етнічні землі : карта. *Грушевський М. Як жив український народ. Коротка історія України*. Вид. 2-ге. Царгород, 1915. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=12485> (дата звернення: 11.09.2021).
8. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.). *Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка*. 1991. Т. 222 : Праці історико-філософської секції. С. 28–44.
9. Кеппен П. Етнографическая карта Европейской России. Репр. изд. 1851 г. СПб. : Альфарет, 2008.
10. Леп’явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). *Запорозька спадщина*. 2001. № 12. С. 53–59.
11. Проскурова С. Українознавчий аспект соціокультурного освоєння українцями «Дикого поля». *Наук. зап. Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. Серія: Іст. науки*. Кіровоград, 2014. С. 154–162.
12. Рудницький С. Етнографічна оглядова карта України. *Вісн. геодезії та картографії*. Київ, 2010. № 5 (68). С. 46.
13. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. *Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України?* Львів, 1994. С. 94–208.
14. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? *Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України?* Львів, 1994. С. 36–93.

15. Чухліб Т. Уживання політико-ідентифікаційних словосполучень «Сторона України», «Тогобічна Україна», «Обох сторін Дніпра», «Той бік Дніпра», «Задніпровська сторона» (1673–1686 рр.). *Чорноморська минувишина* : зап. від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. 2019. № 14. С. 20–29.

16. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Київ, 1990. Т. 1. 596 с.

References:

1. Batscar, A. (2018) *Nazvi "Okraina" ta "Dike Pole" na kartah gollandskoho kartografa Isaaka Abrahamsona Massa (persha pol. XVII st.)*. [online] Available at: <<http://batsar.blogspot.com/2018/01/xvii.html>> [Accessed 11 Sept. 2021] [in Ukrainian].
2. Brekhunenko, V. (2013) *Frontir*. In: *Enciklopediia istorii Ukrayini*. Kyiv, t. 10, pp. 335. [in Ukrainian].
3. Vodotyka, T. (2012) *Teoriia frontiru ta yii piznavalni mozhlyvosti u konteksti istorichnoi regionalistiki. Regionalna istoriia Ukrayiny. Zbirnik naukovikh statei*, no. 6, pp. 101–114. [in Ukrainian].
4. Grushevskii, M. (1913) *Istoriia Ukrayiny Rusi*. Kyiv, t. 1. [online] Available at: <<http://litopys.org.ua/hrushrus/iur1.htm>> [Accessed 11 Sept. 2021]. [in Ukrainian].
5. Grushevskii, M. (1905) *Istoriia Ukrayiny Rusi*. Lviv, t. 2. Available at: <<http://litopys.org.ua/hrushrus/iur2.htm>> [Accessed 11 Sept. 2021]. [in Ukrainian].
6. Grushevskii, M. (1918) *Na porozhi novoi Ukrayiny: gadky i mrii*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Grushevskii, M. (1915) *Ukrayinski etnichni zemli: karta. Yak zhyv ukrainskyi narod. Korotka istoriia Ukrainy*. Vyd. 2-he. Tsarhorod. [online] Available at: <<https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=12485>> [Accessed 11 Sept. 2021]. [in Ukrainian].
8. Dashkevich, Ya.R. (1991) *Ukraina na mezhi mizh Skhodom i Zahodom (XIV–XVIII st.)*. *Zapiski naukovooho tovaristva imeni Shevchenka*. Lviv, no. 222, pp. 28–44. [in Ukrainian].
9. Keppen, P. (2008) *Yetnograficheskaya karta Yevropeyskoy Rossii*. Reprintnoe izdanie 1851 g. SPb.: Alfaret. [in Russian].
10. Lep'iavko, S. (2001) *Velikii kordon Yevropy yak faktor stanovlennia ukrayinskoho kozatstva (XVI st.)*. *Zaporizka spadshchina*, no. 12, pp. 53–59. [in Ukrainian].
11. Proskurova, S. (2014) *Ukrayinoznavchii aspekt sotsiokulturnogo osvoyennia ukrayintsiami «Dikogo polia»*. *Naukovi zapiski. Seriya: Istorichni nauki*, pp. 154–162. [in Ukrainian].
12. Rudnitskii, S. (2010) *Etnohrafichna ohliadova karta Ukraiy*. *Visnik geodezii ta kartografii*, Kyiv, no. 5 (68). [in Ukrainian].
13. Rudnitskii, S. (1994) *Ukrainska sprava zi stanovishcha politychnoi geografii*. In: *Rudnitskii S. Chomu mi hochemo samostiinoi Ukrainy?* Lviv, pp. 94–208. [in Ukrainian].
14. Rudnitskii, S. (1994) *Chomu mi hochemo samostiinoi Ukrainy?* In: *Rudnitskii S. Chomu mi hochemo samostiinoi Ukrainy?* Lviv, pp. 36–93. [in Ukrainian].
15. Chukhlib, T. (2019) *Uzhivannya politiko-identifikatsiinykh slovospoluchen «Storona Ukrainy», «Tohobichna Ukraina», «Obokh storin Dnipra», «Toi bik Dnipra», «Zadniprovska storona» (1673–1686 rr.)*. *Chornomors'ka mynuvshyna*, no. 14, pp. 20–29. [in Ukrainian].
16. Yavornitskii, D. (1990) *Istoriia zaporozkykh kozakiv*. Kyiv, t. 1. [in Ukrainian].